

NĚKOLIK POZNÁMEK K PRAMENŮM

Badatelé, kteří se zabývají hospodářskými a sociálními poměry v Itálii za principátu, si vždy občas postesknou nad potížemi, které způsobují prameny té doby.¹⁾ A činí tak právem, neboť římstí historikové se velmi málo zajímali o hospodářský stav Itálie a římské říše vůbec. Staří historikové také nepokládali za nutné věnovat pozornost pracujícím vrstvám římské společnosti. V této společnosti, založené na otroctví, se totiž ve vyšších vrstvách manuální práci pohrdalo. Mimoto neměli drobní zemědělci, řemeslníci a malí obchodníci vlivu na řízení státu, proto o nich nenalezneme v dílech římských historiků nic více než několik málo významných frází anebo tu a tam nějakou narážku, pro nás často málo jasnou.²⁾ Ze spisů Tacitových, Suetoniových a Cassia Diona se zkrátka jen málo poučíme o hospodářských a sociálních otázkách.

Pro studium hospodářských dějin lze ovšem těžit z nálezů archeologických. Zejména výkopy měst, která zmizela r. 79 n. l. při výbuchu Vesuvu pod zemský povrch, poskytují prameny nevšední důležitosti. Při dnešní pečlivé archeologické práci je možno takřka do detailů poznat způsob života, jaký vedl starověký občan. Poznáváme domy boháčů i příslušníků chudých a středních vrstev, lze proniknout do soukromého života tehdejších lidí.³⁾ Avšak přesto nenacházíme ani v Pompejích dosti průkazného materiálu, podle kterého bychom mohli dospět k nějakému jistějšímu závěru, kde a jak bydlili otroci. Místnosti určené jen pro otroky se dochovaly např. v *Casa del Menandro*, ale jinak není jasné ani to, zda bydlili v Pompejích otroci zabývající se řemesly v horních poschodích velkých domů či samostatně v chudých čtvrtích řemeslníků.⁴⁾ Tím méně pak můžeme studovat jen na základě archeologických nálezů vzájemné vztahy mezi svobodnými lidmi a otroky.

Bohužel neposkytují ani nápisy našemu tematů dosti průkazného materiálu. Z nástěnných nápisů pompejských, třebaž je v nich uvedeno zcela jistě mnoho jmen otroků, vytěžíme jen velmi málo materiálu, z něhož bychom tu mohli dělat nějaké závěry. Jde totiž většinou jen o nápisy příležitostné, svým obsahem kusé a nám mnohdy málo jasné. Pouze náhrobní nápisy, jejichž posláním je zanechat nějakou zvěst lidem cizím i později žijícím, promlouvají jasnou řečí, proto se musíme nejvíce zaměřit právě na ně a hledat hlavně v nich zprávy o otrocích. I tu jsme ovšem hodně zklamáni. Veliké množství náhrobních nápisů, týkajících se otroků, dodala např. velká římská kolumbaria. Z těch se sice dočítáme mnoho o nejrozmanitějších řemeslech a vůbec zaměstnáních, ale přesto z nich nelze většinou poznat ani to, zda pracoval ten který otrok pro vnitřní potřebu velkého římského domu, do kterého náležel,

¹⁾ Srov. M. Rostovtzeff, *Ges. u. Wirt.*, I, str. 78.

²⁾ Srov. J.—P. Waltzing, *Corp. prof.*, I, str. 3.

³⁾ Srov. G. Hejzlar, *Obytný a obchodní dům v Ostii*, str. 134 n.

⁴⁾ W. L. Westermann, *PWRE*, suppl. VI, sl. 1055.

či zda byl zaměstnán v nějaké dílně. Dále je pro naše bádání s nevýhodou, že se v těchto nápisech uvádí mnoho císařských otroků, a ti měli z hlediska sociálního postavení často výjimečně.⁵⁾ Nápisů jsou tedy pro naše thema materiálem jen velmi omezeným, a nelze většinou podle nich činit dalekosáhlejší závěry. Dochoval se sice nejeden nápis, který dosvědčuje dobrý, ba docela intimní vztah pána k otrokovi, ale toho je možno jen s rezervou užít k argumentaci při řešení otázky, pokud se lišil poměr k otrokům u bohatých a chudých vrstev, neboť může běžet jen o osobní vztah pána k některému oblíbenému otrokovi.

Je-li toho málo známo o otrocích městských, je tomu ještě hůře s otroky venkovskými. Ti si jen zcela výjimečně mohli zbudovat náhrobek s nápisem, a jejich páni je také jen zřídka uznali za hodna pohřebního kamene.⁶⁾ Ostatně se chudí svobodní lidé také musili většinou spokojit prostým hrobem bez nápisu.⁷⁾

Velmi závažné nedostatky mají i literární prameny. Římstí spisovatelé, jejichž knihy se nám dochovaly, byli totiž většinou daleci toho, aby uvažovali o životních podmínkách lidí nižšího stavu; jen velmi zřídka, naskytla-li se nějaká příležitost, činí zmínku o chudých lidech a o otrocích pracujících ve výrobě.⁸⁾ To ovšem neznamena, že byli řemeslníci jako součást italského městského života v slovesném umění zcela opomíjeni. Autoři lidové komedie hledali velmi často své náměty ve vesele žvatlajícím a hašteřícím se světě řemeslníků, vetešníků a obchodníků, a je pro naše poznání sociálních poměrů ve starověké Itálii nenahraditelnou ztrátou, že se tato nejlidovější literatura nedochovala.⁹⁾ Proti tomu psali autoři dochovaných vážných antických děl takřka jen a jen o věcech, které pokládali za nejdůležitější, tj. hleděli převážně jen k politickým dějinám a k činům vedoucích státníků. Historikové tu rádi popisovali mezinárodní úspěchy římských zbraní, takže se Tacitus jednou dokonce omlouvá, musí-li psát jen o vnitřních politických dějinách.¹⁰⁾

Římstí autoři, jejichž díla se nám dochovala, patřili ostatně většinou k vyšším společenským vrstvám, a jejich majetkové poměry a společenské postavení také značně působily na tematiku, kterou se obírali. Vtipně o tom píše Iuvenalis:

*Jenom vznešený duch, jenž nemusí v starostech trnout
o kousek žebrácké houně, je schopen spřežení bohů
vidět a bohům v tvář hledět a Furií, jítící krále
Rutulů, sledovat zrakem. Však kdyby byl nevladnil Vergil
otroka, příbytek slušný, hned spadli by Furiím s hlavy
hadí a ztichl by zvučný hlas rohu¹¹⁾*

A vskutku jsou pro naše poučení o sociálních poměrech v Itálii mnohem cennější díla básníků, kteří neoplývali hmotnými statky. Je to především Martialis a Iuvenalis. Avšak i v jejich básních jsou pro nás cenným materiálem

⁵⁾ Srov. H. G u m m e r u s, PWRE, suppl. IX, sl. 1457.

⁶⁾ St. G a s e l l, Mélanges G. Glotz, I, str. 400.

⁷⁾ Srov. M a r t i a l. I, 88.

⁸⁾ G. K u e h n, De opií., str. 10.

⁹⁾ H. G u m m e r u s, PWRE, IX, sl. 1460. Srov. též L. F r i e d l a e n d e r, Darstell. aus d. Sittengesch. Roms, I, str. 165.

¹⁰⁾ T a c i t. Ann. IV, 32.

¹¹⁾ I u v e n a l. VII, 66—71. Cituji překlad Zd. K. Vysokého, str. 114.

jen více méně ojedinelé zmínky, a přitom je ještě otázka, pokud můžeme těch zmínek jako historického pramene užívat. Zpravidla se však soudí, že je to možné. *Martialis* totiž praví přímo, že bere své náměty ze skutečného života,¹²⁾ a také v *Iuvenalových* postavách se spatřují skutečné typy.¹³⁾ A tu je nutno zdůraznit, že jsou pro naše thema zmínky o věcech typických leckdy mnohem důležitější než konkrétní údaj, o kterém nevíme, zda jej můžeme zevšeobecnit.

Někteří badatelé, hlavně H. Wallon, užívají hojně materiálu dochovaného v komediích *Plautových*. *Plautus* arci napodobuje ve svých scénách řeckou komedii, někdy ji dokonce jen volně překládá, ale některé jeho narážky na poměr pánů k otrokům jsou nepochybně vzaty z římské společnosti.¹⁴⁾ Diváci mohli leckdy cítit, že je na scéně zesměšňována i římská společnost, a to i v těch scénách, ve kterých se *Plautus* držel své předlohy dosti těsně. Ostatně struktura římské společnosti se v mnohém podobala struktuře společnosti hellenistické;¹⁵⁾ ale přesto nesmíme *Plauta* užívat jako historického pramene bez velké opatrnosti.¹⁶⁾

Snad se může zdát, že pro naše thema, které se zabývá dobou císařskou, není *Plautus* jako historický pramen vůbec k užítku, ale pak bychom musili totéž soudit i o díle *Catonově*. Byla by to věru snazší heuristická práce, kdybychom se mohli zabývat rozbohem jen pramenů z té doby, o které pojednáváme, ale jejich nedostatek nás nutí využívat i těch literárních děl, která byla napsána dříve než v I. stol. n. l. Užívat však z nich můžeme jen těch dokladů, které se nevztahují pouze na jevy s krátkou životností, nýbrž na jevy obecnějšího rázu. Jak se udržovaly i v I. stol. n. l. některé hospodářské zásady *Catonovy*, lze ostatně poznat z četných citátů jeho knížky u *Plinia Staršího* a zčásti také u *Columelly*. Mimoto se musíme při vysvětlování některých jevů obecnějšího rázu nezřídká uchýlovat i k epigrafickým pramenům, které se našly jinde než na italské půdě.

Pokud jde o výrobu, jsme nejlépe informováni o hospodářském životě na velkých statcích. Cenným pramenem je tu *Catonův* spisek *De agricultura*, mnoho velmi důležitých údajů podává *Varro* ve svých třech knihách o zemědělství, ale zvláště významné je dílo *Columellovo*. Proti němu musí ustoupit do pozadí 18. kniha *Pliniovy Naturalis historia* se svým nepůvodním výkladem. Ačkoli ani všechny tyto spisy nepodávají přesný obraz toho, jak vypadal skutečný život na velkostatcích, neboť jde spíše o jakési učebnice, líčící nannozé takový stupeň hospodářství, jakého se má dosáhnout, přece je v nich ve všech mnoho cenných konkrétních údajů nejen o zemědělské výrobě, nýbrž také o organisaci práce na statcích a velkostatcích.

Scriptores rei rusticae zaznamenali ve svých dílech mnoho zpráv o otrocích,

¹²⁾ *Martial* X 4, 8—10 Hoc lege, quod possit dicere vita „Meum est“. | Non hic Centauros, non Gorgonas Harpyiasque | invenies: hominem pagina nostra sapit.

¹³⁾ Srov. J. Carcopino, La vie quotidienne à Rome, str. 88.

¹⁴⁾ Srov. H. Wallon, Hist. de l'esclavage, II, str. 234 n. — Zjišťováním toho, co je v *Plautových* komediích původního, se zabýval ve zvláštní studii E. Fränkel, *Plautinisches in Plautus*, Berlin 1922.

¹⁵⁾ Srov. Ovid. *Amor.* I 15, 17 n. Dum fallax servus, durus pater, improba lena | vivent et meretrix blanda, Menandros erit.

¹⁶⁾ B. Lapicki, *Poglady prawne*, str. 79, tvrdí dokonce to, že prý by se *Plautus* nebyl odvážil hlásat v Římě z jeviště v přítomnosti otroků jejich právo na útek, kdyby byl býval útek otroků všeobecně pokládán za zločin. To však lze stěžii uvést v soulad s tím opatřením římských vládnoucích kruhů, že se v togate nesměli otroci nikdy jevit chytřejšími než jejich páni.

ale přece je v lecčems jejich práce jednostranná. Tito autoři se totiž zaměřovali jen na velké zemědělské celky, kdežto o životě a práci na malých a středních usedlostech se od nich nedovídáme takřka nic. U Catona, Varrona i Columelly nalezneme nanejvýš jen tu a tam nějakou větu, již je možno užít pro studium hospodářských a sociálních poměrů na malých zemědělských celcích jako pramene nepřímého. Jediný Plinius Starší se občas zmiňuje o drobných lidech, ale jeho konkrétní údaje jsou bohužel často čerpány více ze starších knih než z jeho vlastní praxe a zkušenosti. Po té stránce jsou cennější zprávy obsažené v korespondenci jeho synovce, Plinia Mladšího, neboť tam jde o údaje vskutku autentické, ale poněvadž se v dopisech většinou předpokládá celková znalost poměrů, jsou zase některé velmi závažné narážky často málo jasné.

Vcelku jsme tedy antickými prameny velmi špatně informováni o životě drobných rolníků, a málo je také známo o životě chudších vrstev městského obyvatelstva, žijícího ve venkovských italských městech a v Římě. Namnoze jen podle toho, že nebyla za principátu italská chudina živena na státní útraty, tj. nedostávala pravidelné dary, jakými byla podporována chudina římská, můžeme předpokládat, že se zaměstnávali chudí občané v municipiích více než v hlavním městě řemeslem, prací na stavbách a drobným obchodem.¹⁷⁾ K jakémusi, třebaš neúplnému, obrazu o životě nižších městských vrstev můžeme sice dospět studiem materiálu epigrafického, ale nápisy jsou tu většinou — jak bylo ostatně již řečeno — pramenem málo výmluvným, protože z nich nemůžeme např. zjistit už ani to, zda pracovali v řemeslech více propuštěnců nebo otroků. Přitom musíme mít stále na zřeteli, že jsou číselné výsledky, které lze z nápisů vytěžit, bližší pravdě, pokud jde o propuštěnce. Podle aritmetického zákona velkých čísel lze se totiž více spoléhat na výsledky týkající se propuštěnců, poněvadž ti byli proti otrokům váženější a zámožnější, a proto mívali také mnohem častěji své vlastní náhrobky, kdežto otroků je známo poměrně jen velmi málo, takže materiál, se kterým se pracuje, je nadmíru neúplný.

Poměrně nepřilíš čtené zprávy o otrocích v řemeslech ovšem nevyvracejí nutný náš předpoklad, že tam bylo otroků ještě za principátu více než lidí svobodných. To nepřimo také potvrzuje hodnocení řemesel, známé ze slov Ciceronových: „O tom, která zaměstnání a které živnosti je pokládati za důstojné člověka svobodného, a které za špinavé, soudívá se asi takto. Za prvé se zavrhuje ty živnosti, jež vzbuzují nechuť v lidech, jako je tomu u povolání výběřčích cel nebo u lichvářů. Nedůstojné svobodného člověka a špinavé jsou dále živnosti všech těch lidí placených, od kterých se kupuje práce rukou, nikoli práce umělecká, neboť jejich plat je právě potvrzením jejich otrockého závazku. Za špinavé jest pokládati také ty, kteří kupují zboží od kupců a zase je hned dále prodávají, neboť by neměli žádného zisku, kdyby nadmíru nelhali, a nic není zajisté hanebnějšího než prolhanost. Vůbec všichni řemeslníci mají špinavé zaměstnání, neboť nic ušlechtilého nemůže v sobě chovati řemeslnická dílna. A nejméně uznání si zaslouží lidé, jejichž dovednosti slouží rozkošim, jako jsou *ryb prodavači, řezníci, kuchaři a drůbežníci*, jak praví Terentius; připoj k tomu, libo-li, *mastičkáře, tanečnický a herce rozpustilých divadel*. Avšak ta umění, k nimž je třeba větší znalosti, nebo která přinášejí zvláštní užitek, jako je lékařství, archi-

¹⁷⁾ Srov. J. M. Stajerman, ve Vsemirnaja istorija, II, str. 606.

tektura, učitelství ušlechtilých věd, ta jsou pro ty, k jejichž stavu se hodí, čestná. Kupectví pak, provozuje-li se v malém, je pokládati za špinavé zaměstnání; jestliže však je někdo provozuje ve velkém a s hojnými peněžními prostředky, svážeje ze všech končin mnoho zboží a mnoho lidí poctivě jím zásobuje, nezaslouží si příliš velkého pohrdání, ba dokonce, jestliže jsa nasycen, nebo lépe řečeno, spokojen svým ziskem, jako se dříve často vracel z moře do přístavu, tak potom z přístavu se uchýlí na venkovský statek, zaslouží si plné úcty. Ale ze všech zaměstnání, jež přinášejí nějaký užitek, žádné není lepší, žádné plodnější, žádné sladší, žádné svobodného člověka důstojnější než rolnictví.¹⁸⁾

Toto hodnocení řemesel a živností osvětluje dosti jasně, proč máme o řemeslech a drobných římských živnostnících málo literárních zpráv. Je jisté z valné části podmíněno tím, že se mnoha řemesly a zaměstnáními zabývali neobčané, ale je charakteristické zvláště pro oceňování velkých a malých podniků. Vždyť se přitom ani u rolnictví nemyslí na malou selskou usedlost, nýbrž na otrokářský statek, z něhož plynuly jeho majiteli důchody. A čím větší měl zisk, tím větší požíval obvykle Říman i vážnosti. „Nejdřív se musí získat majetek, po mincích teprve ctnost,“ píše Horatius¹⁹⁾ ironicky o mnoha Římanech, jejichž zásadou podle Iuvenala bylo: „Nikdo se neptá, kdes vzal, jen mlt je žádoucí věcí.“²⁰⁾ Jestliže si však musil svobodný člověk vydělávat na živobytí sám prací svých rukou a přijmout to zaměstnání, které se mu zrovna nabízelo, přes všechny opovržlivé úsměvy zámožnějších lidí cítil, že „zisk voní příjemně z kteréhokoli povolání.“²¹⁾

O povrhování manuální prací, které se přímo i nepřímou projevuje více v pramenech literárních než v nápisech, bylo nepochybně následkem toho, že se v ní viděl úděl otroka, ale samým otrokům — hlavně řemeslníkům a sloužícím — obratnost v jejich zaměstnání velmi často umožnila přece jen lepší životní podmínky a dávala jim možnost svobody. Vhodným prostředkem tu bývalo *peculium*, ušetřené otroky často na úkor žaludku.²²⁾ *Peculium* je velmi důležitý prvek v hospodářském životě té doby, a kdybychom je nedocenili, neporozuměli bychom ani celkem nezávislému postavení některých otroků v obchodě a v řemeslech.²³⁾ A právě o otrocích s *peculium* máme v nápisech nejvíce zpráv, neboť ti měli i své prostředky, i pánovo dovolení, aby zvětšili v náhrobním nápise své jméno; v tom nápise také občas připomněli svou kázeň, jež jim získala pánovu přízeň,²⁴⁾ třebaž častěji bývali příčinliví otroci v nápisech pochváleni přímo pánem. O ostatních otrocích není v pramenech zpravidla ani zmínky, a to je také největší nedostatek epigrafického materiálu.

Avšak ještě několik slov k literárním pramenům. Jejich velkou nevý-

¹⁸⁾ Cicero de off. I 150 n. Cituji překlad J. Ludvíkovského, str. 87 n.

¹⁹⁾ Horat. Epist. I 4, 53 n.

²⁰⁾ Iuvenal. XIV 207. Cituji překlad Zd. K. Vysokého, str. 203.

²¹⁾ Iuvenal. XIV 204 n. Lucri bonus est odor ex re | qualibet.

²²⁾ Seneca, Epist. ad Luc. 80, 4 Quid autem melius potes velle quam eripere te huic servituti, quae omnes premit, quam mancipia quoque condicionis extremae et in his sordibus nata omni modo exire canantur. Peculium suum, quod comparaverunt ventre fraudato, pro capite numerant.

²³⁾ R. H. Barrow, Slavery, str. 98.

²⁴⁾ Srov. CIL X 26 = Dessau ILS 8438 d. m. s. Alimma quae in vita sua summa disciplina servavit, vix. ann. XXXI, m. IIII, cui de permissu domini fecerunt pater karissimus et conservus pientissimae benemerenti.

hodou je pro nás také to, že si i ti autoři, kteří nepatří k historikům, většinou všímali různých zvláštností, kdežto prostému, všednímu životu věnovali pozornost jen zcela malou. Zejména moralisté a satirikové sbírali rádi nezaručené anekdoty, jen když byly moralisticky zabarveny. Nelze proto všemu, o čem ti autoři píší, věřit, a nesmíme nekriticky přijímat ani jejich obvyklé odsuzování současných mravů. V tomto odsuzování je totiž mnoho všeobecných výroků a mnohé je tam zveličeno. Ale přesto tam nalezneme ne jeden údaj pravdivý a pro dobu, kdy byl napsán, typický.²⁵⁾

Poměru pánů a otroků věnuje ve svých spisech dosti pozornosti filosof Seneca. Byl to první Říman, který rozvíjel stoickou teorii a zabýval se vážné otázkou, jaký poměr má mít pán ke svým otrokům. Mnozí badatelé vidí v jeho názorech projev čistého altruismu a lidskosti, ale objevují se také jiná hodnocení. Seneca totiž nevystupuje proti otroctví a otrokářským výrobním vztahům, ačkoli uznává, že příčinou rozvrstvení společnosti je „ctízádnost a bezpráví“²⁶⁾ nýbrž radí pouze, aby se s otroky jednalo lidsky. Připomíná to poněkud Columellovy pokyny, v nichž tento spisovatel nabádá statkáře k tomu, aby se nijak nedráždili otroci těžce pracující.²⁷⁾ Kdežto Columella klade hlavní důraz jako už Cato na hospodářskou stránku věci, jeví se u Senecy jeho názor na otroky jako část jeho sociálních a politických názorů. Proto zdůrazňuje sovětská badatelka J. M. Štajermanová praktický základ Senecových ideálů a vidí v nich odraz těch opatření, kterými se snažili císaři julsko-klaudijského rodu zeslabit krizi, vzniklou na konci republiky.²⁸⁾

K pramenům, ke kterým musíme stále přihlížet, patří díla římských právníků. Ale stejně jako ostatní literární prameny mají i ona své nedostatky. Nikde tam nenajdeme něco souhrnného o těch sociálních a hospodářských otázkách, kterými se zabýváme, nýbrž je tam mnoho různých odkazů, cenných sice, ale přesto jen roztržitých. Mimoto podávají sborníky římského práva v leccěms zkreslený obraz skutečnosti, neboť normy tu bývají přizpůsobeny deklarativním účelům,²⁹⁾ nehledě už k potížím chronologickým. Konečně se mnoho údajů, především v *Digestech*, týká řešení konkrétních případů, a to většinou případů sporných, tj. vždycky méně obvyklých. Mimoto se v *Digestech*, které jsou naším nejdůležitějším právnickým pramenem, odrážejí římské poměry hlavně z doby, kdy již upadl otrokářský řád do celkové krize, kdežto výroky právníků z I. stol. n. l. a z první poloviny II. stol. n. l. tam zabírají jen málo místa. A jestliže tu a tam užíváme i pro první etapu principátu některých dokladů z právnícké literatury doby pozdější, činíme to opět jen v těch případech, kde jde o jevy obecnějšího rázu.

Thema, kterému věnuji tuto svou práci, je tedy již pro stav našich pramenů velmi nesnadné, protože se musíme opírat namnoze jen o narážky, které tu a tam v pramenech nalezneme. Důkladné zpracování tohoto thematicu by si vyžádalo dlouhé doby; bylo by zapotřebí probrat všechny prameny, zejména literární, vyhledat v nich každou sebemenší zmínku, a podle

²⁵⁾ N. A. Maškin, *Principat Avgusta*, str. 418.

²⁶⁾ Seneca, *Epist. ad Luc.* 31, 11 *Quid est enim eques Romanus aut libertinus aut servus? Nomina ex ambitione aut ex iniuria nata.*

²⁷⁾ *Colum.* I 8, § 10 a 15; XI 1, 25.

²⁸⁾ J. M. Štajerman, *VDI*, 1950, č. 3, str. 74, a *Krizis rabovladelčeského stroja*, str. 60.

²⁹⁾ *Srov. A. P. Každán, VDI*, 1953, č. 3, str. 80.

tohoto materiálu, nesourodého sice a leckdy jen episodického, ale přesto jen týkajícího se jednoho okruhu otázek, bychom snad mohli o mnoha věcech získat jasnější obraz. K tomu by bylo třeba práce celoživotní. My tu máme zatím shromážděn materiál poměrně jen chudičký, a ne vždy tak průkazný, jak bychom si přáli, ale přece jen materiál, o němž je možno se opřít, nechceme-li ponechat mnohé otázky z hospodářských a sociálních dějin starověké Itálie, konkrétně otázku, pokud se lišily životní podmínky otroků podle zámožnosti jejich pána, vůbec stranou jakožto neřešitelný problém.

Při studiu takového problému je nutno přihlížet ke všem pramenům, přímým i nepřímým, a hledat v nich sebemenší zmínky, které by vrhly světlo, třebaš matné, na některou stránku toho, co řešíme. Mnoha těch zmínek si arci všimli již starší badatelé, a my tu z valné části těžíme z jejich práce.³⁰⁾ Avšak podnět psát o věcech, o nichž bylo již dříve psáno, a pojednávat o historických problémech, které byly již ve vědě zkoumány, nevychází, jak píše E. Ciccotti,³¹⁾ vždy jen z objevení nových dokumentů, nýbrž vychází také z nových hledisek. A pokud je po této stránce má práce nějakým přínosem, ponechávám k rozhodnutí odborníkům, kteří jí věnují svou pozornost.

³⁰⁾ V poznámkách, v nichž se často dovolávám výsledků vědecké literatury, by si snad zasloužily častějšího uvedení dvě knihy, T. Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome*, Vol. V (*Rome and Italy of the Empire*), a W. L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, protože podávají dobrý přehled některých výsledků moderní vědy. Obě ty knihy mi však byly dostupné poměrně pozdě, když jsem měl tuto svou práci takřka již dokončenu. Poněvadž pak se T. Frank opírá většinou o ta díla, ze kterých i já vycházím, především o studie Gunmerovy, a poněvadž se také Westermann ve svém novém díle v podstatě neodchyluje od svého výkladu v PWRE, suppl. VI, s. v. Sklaverei, nepokládal jsem za nutné rozšiřovat dodatečně poznámky citováním těchto dvou děl tam, kde nepřinášejí celkem nic nového.

³¹⁾ E. Ciccotti, *Der Untergang der Sklaverei*, str. 232.